

PARTIZANSKA KNJIGA

Edicija
Saveznici
Knjiga 9

PARTIZANSKA KNJIGA

Naslov originala
Fatos Lubonja
RIDËNIMI

© Fatos Lubonja, 1994.
Prvo izdanje Botime Përpjekja 1994.

© za srpsko izdanje Partizanska knjiga, 2021.

© za prevod: Fondacija S. Fišer po nalogu književne mreže
TRADUKI

Objavljivanje ovog dela podržala je književna mreža TRADUKI, koju čine Savezno ministarstvo za Evropu, integraciju i spoljne poslove Republike Austrije, Ministarstvo spoljnih poslova Savezne Republike Nemačke, švajcarska fondacija za kulturu „Pro Helvecija”, organizacija „KulturKontakt Austrija” (po nalogu Kancelarije saveznog kancelara Republike Austrije), Geteov institut, Javna agencija za knjigu JAK Republike Slovenije, Ministarstvo za kulturu Republike Hrvatske, resor za kulturu vlade Kneževine Lihtenštajn, Fondacija za kulturu Lihtenštajn, Ministarstvo za kulturu Republike Albanije, Ministarstvo za kulturu i informisanje Republike Srbije, Ministarstvo za kulturu i nacionalni identitet Republike Rumunije, Ministarstvo kulture Crne Gore, Ministarstvo kulture Republike Severne Makedonije, Ministarstvo za kulturu Republike Bugarske, Sajam knjiga u Lajpcigu i Fondacija S. Fišer.

traduki

Urednici
Srđan Srđić
Vladimir Arsenić

Fatos Ljubonja

Ponovo osuđen

Sa albanskog prevela Merima Krijezi

Kikinda, 2021.

Ovu doživljenu priču napisao sam pre tri-četiri godine. Misleći da je knjizi još uvek potrebna finalna ruka, njeno objavljivanje sam odlagao iz godine u godinu, dok sam, negde duboko, duboko u sebi osećao da je pravi razlog tog odlaganja oklevanje da likovima dam prava imena. Osećaj moralnosti mi je govorio da neka od imena ne treba da navedem. S druge strane, činilo mi se besmislenim da u jednom istinitom događaju navodim izmišljena imena ili da knjigu pretrpavam inicijalima. Tako je knjiga ostala u fioci, a ja u neprekidnom dvoumljenju.

Na kraju, zbog integriteta knjige, odlučio sam da ostavim sva imena ne menjajući ih.

Onim spomenutim sapatnicima koji se opisanih događaja sećaju s bolom – i samo njima – izvinjavam se.

Autor

Prvi deo
Hapšenje

I

Obronci skroz u stenama i klizišta planine Spač na leto bi postajali sasvim crveni od vrelih udaraca sunca, a još više bi ih dubile pukotine i naprsline nastale od zimskih mrazeva. Kada bi gledao te zašiljene stene koje, usled nemogućnosti da podnesu toliku vrućinu i sušu, kao da su želele da pobegnu odatle da bi se skotrljale u dubinu, u sveži hlad izvora potoka, povećavalo bi ti se poštovanje prema ljudskoj rasi koja je mogla živeti na ovoj planini, koja je, i bez logora za prisilni rad, bila mesto muke i torture.

Bilo je proleće 1978.

Krenuo sam s brigadom na posao – u drugu smenu. Držeći se za ruke dvojica po dvojica, kako su nam naređivali da se krećemo kad bismo išli u koloni, šibani sunčevim zracima i refleksijom kamenja koje je pržilo i kroz koje je krivudala mala staza što nas je vodila u rudnik, u čizmama koje bi nam momentalno pretvarale u lokvu od znoja platnene krpe u koje su nam bile umotane noge, jedva smo čekali da se penjanje završi i da svoje glave uvučemo u hlad galerija.

Usput, kolona zatvorenika se zaustavila pred barakom gde smo dobijali porciju karbita. Dobili smo, neko direktno u ruku, a neko na parčetu papira, sivi kamen i nastavili dalje. Ubrzo zatim, moja brigada se našla na malom trgu Četvrte zone, koja je bila prva na lestvici galerija što su se uspinjale sve do vrha planine.

Praznio sam lampu od ostataka karbita prethodnog dana tresući je o šinu tik uz ulaz u galeriju, kada mi je prišao Aćif Selimi. Lupio me je po ramenu i, kada sam ga pogledao, uputio mi je neobičan pogled kojim kao da je želeo da mi kaže da treba da odem na neko povučeno mesto jer ima nešto važno da mi saopšti.

Aćif je imao preko pedeset godina; odležao je skoro dvadeset godina u zatvoru, pedesetih i šezdesetih, a zatim je pušten. Nekoliko godina su ga ostavili na miru, ali su ga na kraju ponovo zatvorili na deset godina zbog agitacije. Upoznali smo se u sali za igru, gde nas je obojicu privukla strast prema šahu, a zatim smo postali prijatelji i verovali jedan drugom. Radio je na kosom planu u rudniku.

Sačekao me je da sipam karbit u lampu i onda smo se povukli.

– Da li ti je Vandelj nešto rekao o pismu koje su on i Fadilj poslali „gore“?

– Ne – rekao sam mu. – O čemu se radi?

– Neko mi je rekao da su Centralnom komitetu poslali pismo protiv Envera Hodže.

Na trenutak sam se zbunio.

– Kako je moguće da su to uradili? Nisu normalni!
– odgovorio sam mu.

– Tako se i meni čini.

– Da li si siguran?

– Da sam siguran, ne bih došao da te pitam. Pomislio sam da ti je Vandelj nešto rekao, jer ste vas dvojica bliski. U svakom slučaju, nemoj nikome ništa da pričaš.

U lampu sam sipao vodu iz kanala koja je tekla uz galeriju, očistio rupu grlića tankom žicom dok sam osećao kako mi u nos udara miris gasa i, pošto sam je upalio, ušao sam u galeriju. Tu me je obuzeo težak posao niveliste, koji je istovremeno zahtevao snagu, spretnost i koncentraciju. Gurao sam vagon po onim starim šinama, koje su čas bile iznad vode, a čas uranjale u nju, nekada isuviše izdignute, a nekad isuviše strme, i koje su često bile izvan ležišta i udaljene jedna od druge toliko da si stvarno morao da budeš akrobata da bi pregurao vagon preko njih a da ga ne oboriš, zaboravljajući na sve. Ipak, kad god bi se stvorila neka pauza, pomislio bih na pismo o kome mi je pričao Acíf. Ne znam zbog čega mi je izazivalo nekakvu strepnju. Učinilo mi se da bi nam svima moglo napraviti probleme. Počeo sam da razmišljam o lošim stvarima. Jedna pomisao mi je govorila da, ukoliko su zaista napisali to pismo, to nije bila hrabrost, već pogrešna procena situacije; druga, da su ga namerno napisali kako bi ih kaznili, jer se ponovno kažnjavanje, za one ljude koji su imali da odleže mnogo godina zatvora, smatralo nekom vrstom „odlikovanja”. Možda su ga napisali i zbog toga što žele da kompenzuju nešto, možda neki greh iz prošlosti. Ne znam zbog čega su mi se po glavi vrmale samo ove naopake misli. Ko bi ga znao, možda sam duboko, duboko u sebi osećao neku vrstu zavisti prema hrabrosti koju su pokazali. Malo ko bi od zatvorenika imao hrabrosti da pošalje jedno takvo pismo. Istini za volju, imali su još 16 godina da odleže, ali jedno takvo pismo je prevazilazilo izazov ponovnog kažnjavanja zbog agitacije i propagande s dodatnih deset godina zatvora.

Nekoliko dana kasnije video sam Vandelja u logoru, u malom betoniranom dvorištu preko puta berbernice. Hodao je, kao i uvek, brzo i bio potpuno sam. Bio je u neradnoj brigadi, jer je imao potvrdu od lekara, tako da si ga u slobodno vreme mogao videti kako se šeta preko dva-tri mala trga u kampu.

U to vreme Vandelj je, kao i Fadilj, odsluživao svoju šesnaestu godinu zatvora. Upoznao sam se s njim još u vreme kada je pre dve godine došao iz zatvora Burelj. Tamo je bio s mojim ocem u istom zatvorskom krilu, koje se zvalo „sredina” ili „revizionisti”, i kada je stigao u Spač, uz pozdrave, doneo mi je i jedan paket kafe od njega. Od tada smo se često sastajali i lepo družili. Političke simpatije su nam bile različite, ja sam bio liberal, on socijalista, ali ta razlika je bila od sekundarnog značaja u našim razgovorima prema onome što smo delili, a to su: potreba za tumačenjem patnje i mržnje, kao i pretresanje pretpostavki kako bismo mogli da se spasemo od zla koje nas je preplavilo. Često bismo, kada se nađemo, uživali pričajući o našim porodicama. Imao je suprugu i ćerku, koje su napustile zemlju na početku narušavanja odnosa sa Sovjetskim Savezom i od tada ih više nije video. Voleo je tu ženu i gajio čvrsto ubeđenje da ga ništa ne može razdvojiti od nje. Imao je veliku želju da priča o događajima iz svog porodičnog života. To je bio i jedan od najvećih potresa za zatvorenike uopšteno, jer, govoreći o porodici, kao da su ponovo preživljavali sve te događaje. Tako da, često, kada bi počeli da pričaju, ne bi znali da prestanu. Ali Vandelj je bio odmeren i znao je kada bi te priče postale dosadne onome ko bi ih slušao,

te bi prelazio na neke druge teme. Pored toga što je bio novinar, bio je i pesnik i prevodilac. Pričao mi je o svojoj prvoj zbirci poezije koju je pripremio za štampu. Dan pre nego što su krenuli da beže, bio je u nedoumici da li treba da je ponese sa sobom ili da je uništi. Na kraju je sebi rekao: „Ako pređeš granicu, o Vandelju, napisaćeš i više od ovoga što si napisao u svom bloku i on neće imati neku posebnu vrednost. Ukoliko te uhvate, to će biti dodatni materijal za optužbu...”, i odlučio da je uništi. Ali, nakon što su ga uhvatili i kada je video da pred optužbama za koje su ga teretili zbirka nije imala nikakvu težinu, pokajao se što ju je pocepao.

Njegova majka je bila jedina osoba koja je došla da se vidi s njim, iako su joj se ostareli udovi oduzimali i uopšte nije mogla da hoda sama. Zatim je, kako se niko od članova porodice nije usuđivao da je dovede, usled straha od posledica, nije video nekoliko godina. Ona mu je slala samo pisma i poneku novčanicu od pet stotina leka od svoje male penzije. Kada izvesno vreme ne bi dobijao pisma, Vandelj bi rekao: „Otišla je kod brata u Ljušnjju”, jer je znao da odatle nije pisala zbog straha da njega ne dovede u opasnost.

Pre pola godine stigla mu je vest o njenoj smrti. Tih dana se neprestano kretao po logoru, sav nervozan, i kada sam otišao do njega da mu izjavim saučešće, zatekao sam ga toliko besnog i s toliko mržnje u duši da nije mogao da se uzdrži a da mi ne kaže: „Ah, jebali su mi mater!” Kada mi je Acif rekao za pismo koje su poslali Centralnom komitetu, odmah sam pomislio da se tu svakako izlio i otrov tuge zbog njene smrti. Ipak, u poslednje vreme sam ga zaticao vrlo ushićenog kako komentariše razvoj političkih događaja koji su išli u

korist naše nade da izađemo iz zatvora. Bilo je to vreme kada se iz dana u dan očekivalo objavljivanje raskida odnosa s Kinom. „Gotovi su”, ponavljao bi mi gotovo uvek kada bismo razgovarali. Ja sam ga u neverici pitao: „Kako su gotovi? Kako vidiš da su gotovi? Ja ne vidim ništa”. Odgovorio mi je: „Ne zna se kako dolazi kraj avanturisti, jednostavno se oseća”.

Prišao sam mu s namerom da ga pitam za pismo. Čak sam odmah prešao na stvar. Rekao sam mu kako sam čuo da su Centralnom komitetu poslali jedno oštro pismo.

– Ko ti je to rekao? – upitao me je nekako zainteresovano.

– Aćif – odgovorio sam mu.

– I šta smo napisali u njemu?

– Pisali ste protiv Envera Hodže. Tražite njegovu ostavku s mesta prvog sekretara i promenu političkog kursa.

Nasmejao se i dodao:

– Nije istina. Možda su pre neki dan videli Fadilja kako se penje gore do vrata kancelarije da bi potpisao prateću karticu za pismo koje je nedavno poslao. Ali to je bilo pismo u kojem je tražio očni pregled, jer komandu boli uvo da ga pošalje na pregled.

Rekao mi je to tako prirodno da uopšte nisam posumnjao da me laže. Kasnije, kako su se stvari izdešavale, nije mi toliko teško palo što mi nije rekao istinu.

Stalno sam se sećao tog našeg razgovora, kao i još jednog, koji smo vodili ranije. Onog dana kada mi je doneo kafu koju mi je poslao moj otac čestitao sam mu što se spasao Bureljja. Nije mi zahvalio, već mi je rekao da mu je tog dana kada mu je stigao premeštaj jedan njegov drug, Bardilj Belišova, rekao: „Blago tebi, Vandelju, ideš u logor”, a da mu je on odgovorio: „Nemoj, Bardilju, imam loš predosećaj da će mi se tamo nešto dogoditi”.

Ne bi se moglo reći da li je to bio predosećaj ili iskustvo, jer je, pre nego što su ga poslali u Burelj, bio u logoru i znao je za sve opasnosti koje takvo mesto sa sobom nosi. I zaista, zatvor u Burelju bio je mnogo teži za zdravlje i nervni sistem, ali bi se tamo osećao sigurnijim, jer je sloboda aktivnosti bila ograničenija. Logor je bio otvoreniji kada su opasnosti u pitanju. Tu su se dešavale pobune; tu je bilo mnogo više šansi za bekstvo, samim tim i više iskušenja da se završi tako što bi te ubila straža; bio je tu i rad u galeriji, koja je imala svoje opasnosti; u logoru si imao mnogo više posla s policijom, dovoljne su bile one tri prozivke dnevno na kojima su nas često ostavljali da stojimo na kiši kako bi nas isprovocirali; zatim, tu je bilo mnogo više mogućnosti da se nasmrt posvađaš sa osuđencima, pošto bi, dok radiš u galeriji, imao oruđe od čelika u rukama. U kampu je bilo i mnogo više mogućnosti da te optuže zbog lažnih optužbi, jer je lažnim svedocima bilo mnogo lakše da lažu...

II

Nedugo nakon razgovora s Vandeljem, dok sam se s brigadom spuštao ka logoru, oni iz druge smene, koji su se penjali, rekli su nam tihim glasom da su Fadilja i Vandelja „odveli”. Nisu znali da nam kažu da li je u pitanju hapšenje, premeštaj ili neki poziv u Tiranu. S trga ih nisu odveli javno, već su ih pozvali gore i odatle se više nisu vratili. Kada smo stigli u logor, odmah smo se raspitali i oni iz neradne brigade su nam rekli da je to istina.

Pričalo se da je razlog bilo pismo koje je poslato gore, ali se ništa nije znalo sa sigurnošću. Još manje je bila poznata njegova sadržina. Neko je govorio da su napisali pismo u kome su prijavili tretiranje zatvorenika u logoru Spač, mukotrpan posao u rudniku, kaznene samice, koje su upoređivali s nacističkim krematorijumima, nedostatak bilo kakvog kontakta s literaturom itd. itd. Neki drugi – da je pismo imalo politički sadržaj i da je uglavnom sadržavalo optužbe protiv Envera Hodže. Bilo je i onih koji su pričali da su postojala dva pisma. Ali niko nije mogao javno da kaže, čak ni u jednom vrlo uskom krugu ljudi od poverenja, da je pročitao neko od pomenutih pisama. Ko god da je znao nešto, to je čuo od nekog druga čije ime nije smeo da spomene.

Činjenica da su ih odveli bez velike buke navodila je na pomisao da su ih možda poslali u Burelj, ali to je ubrzo demantovano proverom kod logorskog računovođe, koji

je u takvim situacijama prenosio finansijsko stanje. Kada su ga pitali za to, tako nešto nije potvrdio. Napravio se da o tome ništa ne zna, čak na isuviše sumnjiv način. Bio je jedan od najpoverljivijih ljudi komande i stoga je svakako mogao znati šta se dogodilo.

Nakon nekoliko dana stiglo je vozilo za prevoz zatvorenika iz Tirane koje je dovezlo nove zatvorenike. Pitali smo ih da možda nisu bili u kaušu¹, ali odgovorili su da nisu.

Međutim, njihovo odvođenje vrlo brzo je počelo da se zaboravlja i da postaje deo prošlosti, koje nismo imali vremena da se sećamo. Mukotrpan rad u galeriji, bezbrojno postrojavanje koje je kidalo živce – pre polaska na posao, pri odlasku na posao, u povratku, tokom prozivki, da bi se jelo, da bi se nešto kupilo u radnji, ušlo u magacin s hranom, u ve-ce, oprale činije, da bismo se okupali... – policijske kontrole, komesarovi govori, pritisci i provokacije policajaca i brigadira osuđenika, konstantan strah od samice, strepnja za sudbinu porodice, međusobne svađe, sve to je bilo dovoljno da ispuni život i da ne dozvoli da se mnogo bavimo sudbinama onih koji su otišli iz logora.

Iznad svega, zatim, bio je posao u rudniku. Materijal, armatura, rupe – to su bile reči koje smo najviše upotrebljavali tokom dana i koje su se jednom rečju nazivale „ciklus”. Trebalo je pokupiti materijal koji je raznela eksplozija, staviti par potpornih drvenih

¹ Kauš (tur. *kovuş koğuş*) – prostorija u kojoj su držani zatvorenici nakon prijema u zatvor, pre istražnog postupka, nakon presude ili pre prebacivanja u neki od zatvora ili radnih logora u Albaniji, tranzitna prostorija. Postojala je samo u Centralnom zatvoru u Tirani. *Prim. prev.*

stubova i napraviti rupe, da bi zatim došli mineri, koji nisu bili zatvorenici, i obavili miniranje. Samo kada bi se sve pomenuto odradilo, „ciklus bi bio obavljen”. A on bi se svakako morao obaviti, jer bi se u suprotnom završavalo u kaznenoj samici, gde je bilo i gore nego pod zemljom. Prva pitanja koja bismo postavili kolegama iz naredne smene, dok smo se smenjivali na uskoj stazi koja je vijugala kroz sva okna galerije, bila su: „Jeste li napravili rupe? Koliko duboke? Koliko materijala su izbacile? A jeste li postavili armaturu?” Ista pitanja su nama postavljali oni koji su dolazili posle nas... i ceo naš svet se tako nalazio u krugu unutar ove pećine u dubini planine, koja nam je gutala energiju...

III

Jedna od centralnih figura logora bio je dobošar. Njegov glas se čuo još od pet ujutru, kada je budio prvu smenu, pa sve do devet uveče, kada je objavljivao odmor aktuelne smene. Pozivao je na jelo za sva tri obroka, na prozivku, onu sa čitanjem, prolazio kroz zabranjenu zonu, gde je razgovarao sa oficirom straže, dolazio da nas obavesti o viđanju sa članovima porodice koji su došli u posetu, objavljivao premeštaje, preuzimao pisma od porodica od cenzora komande i donosio ih dole kod bibliotekara da ih razdeli. Svaka novost, dobra ili loša, ulazila je preko njegovih usta ili ruke. Ne znam zašto je za označavanje ovakve vrste posla, koji nije u skladu sa onim što on radi, korišćena turska reč „telal”. U suštini, ta reč je više podsećala na pijacu, po kojoj se ljudi slobodno kreću i doživljavaju mnoštvo novih i prijatnih iznenađenja, dok je naš telal bio najavljivač jedne mučne i sinhronizovane kretnje, gde su neočekivanosti bile retke i često sumorne.

U to vreme telal je bio Dimo, miran i tih čovek iz jednog sela na jugu Albanije. Iako čovek od poverenja komande, znao je da se ophodi s ljudima i nikada ih nije provocirao ili je to radio vrlo lukavo, tako da se nije primećivalo. Svi smo govorili da nam je s njim prijatno posle napornog iskustva s njegovim prethodnikom, Jorđem, jednim džangrizavim starcem, izuzetno jakim za svoje godine, koji je pre zatvora bio čobanin, i koji

je istovremeno obavljao i posao telala i posao policajca. Jordž je vikao i provocirao takoreći čitav dan, prijavljivao i najobičnije svađe među zatvorenicima, a kada nas je budio, skidao nam je ćebad, naročito mlađim zatvorenicima, jer je, kako se pričalo, voleo da im gleda u butine.

Dimu nikada nisu videli da se svađa niti da više, za njega se čak često vezivala neverica: kako je moguće da je špijun? Mnogi su to objašnjavali njegovim prvim boravkom u zatvoru i mnogim nerazjašnjenim stvarima u vezi s tim, jer je njegovo suđenje bilo veoma ozbiljan sudski proces, u kome je bio optužen za špijunažu zajedno s grupom ljudi i u kojem su najmanje dve osobe osuđene na smrt. Neki su pričali da je on mnogo opasniji od Jordža, jer je i mnogo lukaviji od njega. Ali bilo je i onih malobrojnih koji su isticali da je Dimo častan čovek i da su ga na to mesto postavili zahvaljujući jednom porodičnom prijatelju koji je radio u ministarstvu. U svakom slučaju, dobar ili loš, na izvestan način bio je čovek koji je ostvario kontakt sa svim zatvorenicima. Kada bi dolazio odozgo, oni koji su čekali posete svojih porodica gledali su ga s nadom da će im se možda obratiti i reći im da pripreme torbe za hranu. U tim trenucima Dimo bi objavljivao vest glasno i sa izrazom zadovoljstva na licu. Ukoliko bi nekog od zatvorenika tražili gore zbog nekog sumnjivog posla, Dimo bi mu se gotovo krišom približavao i pitao ga tihim glasom: „Kako je?“, a zatim, utišavši svoj glas još više, dodavao: „Traže te gore“.